

Поліщук Ю.М.,
д.і.н., провідний науковий
співробітник Інституту політичних
і етнопонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
pum-58@ukr.net

«ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII - СЕРЕДИНА XIX СТ.)

У статті аналізується доля польського населення Правобережної України після приєднання краю до Російської імперії. Розкриваються головні принципи політики російського царизму щодо поляків регіону наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. у політичній, соціально-економічній сферах. Показані наслідки цієї політики як для польського населення, так і для життя всього Правобережжя.

Ключові слова: поляки, польська шляхта, Правобережна Україна Російська імперія, російський царизм.

В сучасних умовах, коли Україна визначає своє місце у світовому товаристві, особливо гостро постає питання налагодження дружніх стосунків з країнами Східної Європи, що уже увійшли до нього і відіграють помітну роль в житті Європи та світу в цілому. Однією з таких держав є Польща, яка, маючи гірші стартові умови у своєму розвитку, залишила Україну далеко позаду. Тому її досвід є для нас надзвичайно цінним. При цьому потрібно пам'ятати, що українсько-польські стосунки мають давню історію. Далеко не усі її сторінки забарвлені світлими тонами, не завжди стосунки між українцями і поляками визначалися ними самими. Одним з таких періодів є кінець XVIII – початок XIX ст., коли російський царизм, прагнучи підкорити ці народи, активно використовував принцип «розділяй і володарюй». Тому дослідження політики, яку проводила російська влада щодо польського населення Правобережної України є досить актуальним.

Потрібно відмітити, що дослідники зверталися й звертаються до питань життя поляків у Україні та ставлення правлячих режимів до них. Так, нині ці проблеми у фокусі уваги І. Лісевича [1], О. Реєнта [2], О. Буравського [3], О. Калакури [4], Ю. Поліщука [5], О. Ніколаєнко [6], С. Оліпер [7] та інших. Проте чи не найбільший внесок у дослідження даної проблеми зробив французький вчений Даніель Бовуа, який у своїх працях зосередив увагу на трикутнику польсько-російсько-українських

взаємин на Правобережжі України у ХІХ – на початку ХХ ст., а його книга «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)», на думку відомого українського історика Ярослава Дашкевича, «... зруйнувала ідилію польської гуманної присутності в Україні» [8, с. 12-13].

Все ж ще є питання, які не знайшли достатнього висвітлення. Особливо це стосується початкового періоду перебування Правобережної України у складі Російської імперії. Враховуючи це, автор, звертається до проблем політики російського самодержавства щодо поляків регіону наприкінці ХУІІІ – у першій половині ХІХ ст.

Перш ніж перейти до розгляду цього питання, потрібно нагадати, що у другій половині ХУІІІ ст. Правобережна Україна перебувала у складі Речі Посполитої, позиції якої в Європі, з року в рік, слабшали. Результатом цього стали поділи Польщі трьома сусідніми державами – Австрією, Прусією та Росією. Другий та третій поділи безпосередньо зачепили територію Правобережної України, коли Росія зайняла територію Брацлавського, Київського, Подільського і Волинського воєводств Речі Посполитої. У цей час перед царизмом постало питання вироблення політики щодо нових підданих, серед яких практично не було представників титульної нації імперії – росіян, а панівні позиції в краї займали не представники корінного населення – українці, а поляки, в руках яких зосереджувалася вся політична та економічна влада. Це була друга за кількістю етнічна група Правобережної України. Зроблені С. І. Бруком і В. М. Кабузаном підрахунки показують, що наприкінці ХУІІІ ст. на території краю мешкало більше 265 тисяч поляків, що складало 8% від загальної кількості його населення [9, с. 22]. Вони мешкали в середовищі суцільного українського етнічного масиву спорадично й з них, в основному, формувалася колоніальна адміністрація. Французький дослідник Даніель Бовуа вважає, що за становою приналежністю всі поляки Правобережної України були шляхтичами [8, с. 70]. Його висновок підтверджує й ревізія населення краю, яку царизм провів у 1795 р. Так, зроблені В. Кабузаном і С.Троїцьким за її результатами підрахунки показують, що наприкінці ХУІІІ ст. на Правобережній Україні проживало більше 135 тис. шляхтичів чоловічої статі [10, с. 164]. Якщо врахувати, що кількість чоловічого населення у поляків в основному корелювалася

із жіночим, то отримаємо, що шляхтичів і шляхтянок на території краю в той час було більше 270 тис. чол. Тобто ця цифра майже співпадає з наведеними вище даними кількості польського населення, яке наприкінці XVIII ст. мешкало на Правобережній Україні.

Для нього не була характерною економічна та соціальна рівність. Адже, як зазначає Д. Бовуа, «хоч усі поляки вважали себе шляхтичами, далеко не усі мали землю..., безземельна шляхта... найчастіше служила поміщикам, працюючи управителями, економами тощо» [8, с. 70].

Виходячи з майнового стану шляхту Правобережної України, на думку С. Лисенка та Є. Чернецького, можна розділити на три групи: велику, середню та дрібну. До нечисельної групи великої шляхти належало кілька десятків магнатських родів, які сконцентрували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси. Середня шляхта, яку ще називали фільварковою, складалася зі значно більшої кількості родів, проте їхні маєтки та впливи були значно меншими і, як правило, мали тільки місцеве значення. Найчисельнішу групу складала дрібна шляхта, склад якої був досить строкатий. Її верхній прошарок складала часткова шляхта (власники частин сіл). Далі йшла чиншова (безстрокові орендарі садиб і пов'язаних з ними земельних угідь, за користування якими вони мали сплачувати власникові щорічну плату, яку називали чиншом), загорова, загонова, засьчанкова (власники садиб і невеликих присадибних ділянок) шляхта. Найнижчі її прошарки складала голота й брукова шляхта [11, с. 15-16].

Не дивлячись на названі вище відмінності усі вони були польськими патріотами. Адже, як влучно підмітив В. Незабітовський, у Речі Посполитій «шляхетство... завжди розумілось як якість крові, а не як майновий стан осіб, і передавалося від батька дітям без усякого відношення до майна» [12, с. 38]. Зрозуміло, що переважна більшість польської шляхти вороже поставилася до поглинання краю Російською імперією. Тому царизм був змушений враховувати це в процесі його колонізації. На початку цього процесу С.-Петербург розпочав пошук шляхів порозуміння з місцевою елітою.

Аналізуючи діяльність інститутів державного управління в етнополітичному просторі Правобережної України, виділимо п'ять періодів: 1) кінець XVIII – початок

XIX ст.; 2) початок XIX – 1830 р.; 3) 1830 – 1863 рр.; 4) 1863 – 1905 рр.; 5) 1905 – 1914 рр. [5, с. 129].

В межах нашого дослідження нам є цікавими перші три періоди. Упродовж першого (перехідного) періоду основні вектори етнічної політики на Правобережжі України формував особисто імператор і його найближче оточення. Результатом їхньої активності стала поява десятків імператорських і сенатських указів, що регламентували територіальний статус окупованих земель, повноваження місцевих органів влади в усіх сферах суспільно-політичного і соціально-економічного життя.

Другий період характеризувався поступовим розростанням управлінського апарату на усіх щаблях влади і його заграванням з «неросійськими елітами» і якщо вони «виражали лояльність до імператора і підтримували соціально-економічну стабільність, то вони отримували певні привілеї та інтегрувалися різними способами у державну систему» [13, с. 140].

Упродовж третього періоду проблема етнічної політики Російської імперії набула особливої актуальності. Це було зумовлено загостренням польського питання, що вилилося у два польські повстання. Після їхнього придушення російське самодержавство в «ручному режимі» намагалося розв'язати наболілі етносоціальні, етнополітичні та етнокультурні проблеми. Водночас, було посилено контроль за етнополітичним простором Правобережжя [5, с. 129].

Давайте коротко проаналізуємо особливості етнічної політики С.-Петербургу щодо польського питання. І так, на початку першого періоду російський царизм намагався перетворити польську шляхту у своїх союзників і партнерів. В рамках цієї політики самодержавство поширило на неї права і привілеї російського дворянства через запровадження на цій території дії положень «Учреждения для управления губерний Российской империи» 1775 р. та «Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» 1785 р. Першим документом на Правобережжі впровадили дворянську службу й зафіксували місце дворянства у місцевому управлінні за російським зразком, а «Жалувана грамота», кодифікуючи політичний, юридичний і соціальний статус привілейованого стану, встановила законодавчу базу його корпоративних та виборчих прав [14, с. 143]. Про це було оголошено в маніфесті Катерини II «О присоединении польских областей к России»

від 27 березня 1793 р., оприлюдненому 7 квітня генерал-аншефом, графом М. Кречетниковим від імені імператриці у м. Полонне Новоград-Волинського повіту [15, с. 410–412]. У ньому зазначалося, що усі мешканці цього регіону приймаються у російське підданство, їм зберігаються усі їхні статки та привілеї. Проте зробити це було дуже складно, адже соціальна структура населення, його ментальність, законодавство, система судочинства, оподаткування в Речі Посполитій і Російській імперії значно відрізнялися. І взагалі, як зазначає дослідниця В. Шандра, «... Правобережна Україна... на кінець XVIII ст. ... мала відмінний від російського регіональний уклад державного життя» [16, с. 3].

Враховуючи усе це російський уряд розробив основні напрямки своєї політики на Правобережжі України. Вони були визначені Катериною II, коли вона звеліла виготовити, на честь приєднання цих земель до Російської імперії, пам'ятну медаль. На її лицьовому боці викарбували портрет імператриці, а на зворотньому – карту приєднаних земель з написом «Отторженная возвратих» [17, с. 229]. Тобто, уже в перші дні після приєднання частини Правобережної України до імперії, царизм розглядав її як «споконвічно російські землі» і виходячи з цього проводив відповідну політику.

Втілити її в життя російська влада намагалася зразу ж після приєднання краю. Проте, польська знать не поспішала визнавати зверхність С.-Петербургу. Переважна більшість шляхти ще надіялася на повернення краю до складу Речі Посполитої. Не допомагали навіть значні поступки на які йшла Катерина II, яка, заграючи з польською шляхтою, прагнула щоб вона не просто увійшла до складу підданих імперії, а й була б зарахована до дворянства. Так, С.-Петербург оголосив, що «законне володіння і майно, які кому «з обивателів» по правах Польської Республіки належать, залишаються при усій їхній недоторканості» [12, с. 82]. Для інкорпорації польської шляхти до складу російського дворянства імператриця затвердила низку указів, в яких було викладено порядок поширення на неї прав і привілеїв російської знаті. Так, уже у травні 1772 р. світ побачив указ, який залишав усіх мешканців приєднаних земель в тому «чині та стані», до якого вони споконвічно «належали» і гарантував їм державний захист, у березні 1793 р. – указ «Про надання шляхті прав і привілеїв, якими користується дворянство російське», в жовтні 1794 р. – указ «Про

збереження прав приватної власності на маєтки та кріпаків, якими поміщики володіють згідно законів Речі Посполитої» і т.д. [17, с. 11]. Таким чином, імперський уряд намагався отримати лояльність місцевої знатті, яка визнавала нову владу законною, і водночас позбавлявся тих, хто не бажав визнавати законність нових правителів.

Проте, така поміркована політика царизму щодо польської шляхти мало, що дала. У березні 1794 р. у Польщі розпочалося антиросійське повстання, яке очолив виходець з дрібної волинської шляхти – Тадеуш Костюшко. На Правобережній Україні його підтримала частина польської шляхти, католицькі священники. Але повстання потерпіло поразку. Російський царизм спробував скористатися з цього і, з одного боку послабити політичний, економічний вплив польської шляхти, католицької церкви на території краю, а з іншого – посилити тут позиції російського дворянства, православної церкви. Зокрема, в учасників повстання, а також у тих, хто йому співчував і про це стало відомо російській адміністрації, відбирали маєтки, а їх самих висилали за межі Правобережжя. При цьому, відібрані маєтки віддавалися російським дворянам, переселення яких на територію краю активно стимулювалося царизмом [17, с. 232]. Особливо цей процес посилювався після третього поділу Польщі, коли до складу Російської імперії увійшли західні регіони Правобережжя. 18 червня 1795 р. генерал-губернатор Т. Тутомлін обнародував царський указ, в якому повідомлялося, що ці землі «приєднані до імперії на віки вічні...». В цьому документі також були визначені пріоритети діяльності влади в краї [19, с. 245-246]. Зокрема, підкреслювалося, що «усі нові піддані протягом одного місяця повинні присягнути на вірність Катерині II й прийняти російське підданство; ті, хто не бажав цього робити і мав тут нерухоме майно повинен був його продати та виїхати в трьохмісячний термін за кордон. По закінченню цього терміну непродані маєтки відбиралися в казну» [20, № 17.332. С. 697–699].

«Польські землевласники, зацікавлені у збереженні свого майна, давати присягу не відмовлялися, – констатують сучасні дослідники. – Проблеми виникали лише у тих, хто був відомий своєю особистою антиросійською позицією, а також тих, хто мав земельні маєтності у різних тепер державах, адже за приписом царського уряду,

так само як і його союзників, нові піддані повинні були жити у своїх володіннях, принаймні в межах держави»[21, с. 193].

Повстання Т. Костюшки докорінно змінило ставлення Катерини II та її найближчого оточення до польських землевласників. 3 травня 1795 р. оприлюднено указ про «секвестр маєтків осіб, які були причетні до антиросійського повстання». Передбачалося: 1) маєтки польських землевласників, які склали присягу на вірність Російській імперії, однак взяли участь у повстанні, приєднати до казенних; 2) поміщики, які склали присягу до 1 січня 1795 р. і не брали участі у повстанні, отримували маєтки з умовою, що не будуть покидати межі держави; 3) поміщики, які не прийняли присягу у встановлений термін, зобов'язувалися упродовж року і шести тижнів продати своє майно російським дворянам, а також сплатити встановлені податки; 4) власники маєтків, які заставили їх в осіб, які брали участь у повстанні, могли їх викупити на законних підставах у Російської держави [21, с. 193]. Таким чином, отримані внаслідок конфіскації у польських магнатів маєтки російський уряд почав роздавати російським чиновникам, які, однак, не поспішали прибувати на територію краю. З іншого боку, польська шляхта намагалася обійти суворе законодавство. Склавши наново присягу, шляхтичі отримували свої володіння практично без жодних санкцій.

Антипольська політика російської адміністрації привела до значного скорочення польського населення регіону: частина поляків була примусово виселена у східні губернії імперії, інша, не бажаючи складати присягу на вірність російському самодержавству, покидала край і вирушала на захід в інші європейські країни. Павло I дещо лібералізував «польську політику», а саме: відновив на приєднаних землях дію польсько-литовських законодавчих актів; дозволив використання польської мови в судах, навчальних закладах, представницьких дворянських органах на рівні з російською; наказав звільнити близько 11 тис. поляків, арештованих за участь у повстанні Т. Костюшки. Їм було повернено конфісковані маєтки [17, с. 222]. Проте це тривало не довго. У 1797 р. Австрія, Пруссія і Росія підписали конвенцію, яка закріпила за російським самодержавством територію Литви, Західної Білорусії та Правобережної України і ліквідувала на цих землях польське підданство [22, с. 12]. У цей час було змінено адміністративно-територіальний поділ краю,

введено нову систему управління, розпочався процес ліквідації греко-католицької та обмеження прав католицької церков. Зокрема, замість воєводського на Правобережжі запроваджено губернський поділ. Цей процес завершився у 1797 р., коли, відповідно до указу Павла I, на території «...колишньої Польської України відкрилися дві губернії: Подільська та Волинська, що знаходилися на особливих правах і привілеях...» [23, с. 112]. Згодом ці губернії, разом із Київською, ввійшли до складу Південно-Західного краю, яким управляв генерал-губернатор.

Аналіз джерел свідчить, що з приходом до влади Олександра I акценти у «польському питанні» дещо змінилися. З одного боку, царизм продовжував декларувати зрівняння польської шляхти у правах з російським дворянством, і у той же час значно активізував роботу щодо люстрації цієї впливової соціальної верстви Правобережної України [24, с. 5]. У С.-Петербурзі це пояснювали тим, що переважна більшість польської шляхти не вписувалася в російські реалії і в російське законодавче поле. У першу чергу це проявлялося у її майновому стані. Так, на початку XIX ст. серед дворян Київської губернії поляки становили 87 %, Подільської – 89%, Волинської – 93 % [25, с. 20]. Однак 81 % всієї шляхти Правобережної України становила чиншова шляхта, яка здебільшого навіть не володіла землею та найманою робочою силою. Зокрема, у 1812 р. у Подільській губернії нараховувалося 94990 осіб шляхетського стану, із яких земельними наділами володіли тільки 8791. У тому ж році у Київській губернії нараховувалося 43500 польських шляхтичів, серед яких тільки 300 мали землю і володіли найманою робочою силою [26, с. 85].

Власне економічний потенціал чиншової шляхти викликав найбільше запитань у російського царизму, який прагнув перевести представників цієї соціальної групи у податний стан. Д. Бовуа, описуючи тогочасний побут основного масиву польської шляхти, зауважив: «Ці ... люди живуть більш-менш в орбіті й з ласки багатіїв, орендуючи й власноручно обробляючи клапоть землі, мешкаючи в хатині, що не завжди їм належить, і виконуючи різноманітні дрібні функції, які, однак, дозволяють їм зберігати почуття гідності...» [8, с. 143]. Але, на думку С.-Петербургу, саме вони були найзапеклішими поборниками повернення польської незалежності, тому їх потрібно було знищити. У руслі такого підходу, царизм на

початку ХІХ ст. ухвалив низку указів, які зобов'язували польську шляхту до 1 січня 1808 р. надати докази свого «дворянського походження». Однак, значна частина шляхти не зуміла вчасно надати підтверджуючі документи, що змусило Олександра І, указом від 6 березня 1808 р. «Про розбір доказів на дворянство, поданих від чиншової шляхти в приєднаних від Польщі губерніях», продовжити термін прийому документів [27, № 22873].

Сучасники подій відзначали, що заходи російського самодержавства повинні були б переконати польську шляхту у невідворотності російської присутності у краї. Сенатський указ «Про проведення розбору невідомих людей у польських губерніях, яких під час 6-ї ревізії вписано до класу старої шляхти» від 20 січня 1816 р. наказав ревізійним комісіям західних губерній провести так званий «розбір чиншової шляхти», а саме – виявити представників цієї соціальної верстви, які незаконно використовують шляхетське звання. 8 червня 1826 р. оприлюднено черговий сенатський указ «Про час, з якого повинні бути введені в оклад люди, що неправильно зараховані до чиншової шляхти». Нормативно-правовий акт вкотре наголошував на необхідності якомога швидшого завершення розгляду справ із декласації польської шляхти.

Буремні події 1830–1831 рр., пов'язані із новим польським повстанням, змінили ставлення царату до шляхти Правобережжя, представники якої (понад 63,3 %) взяли активну участь в антиросійському виступі [28, с. 20 – 21]. Поразку повстання російське самодержавство намагалося використати для послаблення позицій польської шляхти в регіоні. У 1831 р. у С.-Петербурзі було створено Комітет західних губерній, який опікувався справами шляхти Правобережної України. Комітет синхронізував свої дії із імператором і вищими інституціями влади імперії, які продовжували кампанію декласації польської шляхти.

На основі указів Миколи І від 22 березня та 10 травня 1831 р. розпочалася конфіскація маєтків учасників повстання [29, арк. 8]. Згодом було оприлюднено сенатський указ «Про розбір шляхти в Західних губерніях і про облаштунок цього роду людей» [30, № 4869]. На початку 1832 р. в усіх повітах Правобережної України були створені нові комісії для «розбору шляхти», які, згідно з сенатським указом від 11 листопада 1832 р. «Про поділ на три розряди людей, що належать до стану

колишньої шляхти», ділили її на три категорії: 1) дворяни, які «володіли населеними маєтками і селянами без землі, або кріпосними чи дворовими людьми»; 2) дворяни, що «не володіли населеними маєтками і тільки затверджені Дворянськими депутатськими зібраннями»; 3) дворяни, які не володіли «населеними маєтками» і не отримали підтвердження свого шляхетства [30, № 4869]. Шляхта першої категорії не сплачувала подимний податок, звільнялася від військової повинності, а також упродовж двох років могла не підтверджувати свого дворянства. Шляхта другої категорії тимчасово звільнялася від сплати податків. Їхню подальшу долю мала вирішувати герольдія. Представники третьої категорії переходили у податний стан селян-однодворців, підлягали «визначеному подимному збору і військовій службі».

Згідно з сенатським розпорядженням «Про складання посімейних списків, які повинні подавати про себе громадяни і однодворці Західних губерній» запроваджено суворий облік декласованої шляхти [30, № 4869].

Такі дії С.-Петербургу привели до значного скорочення «офіційної шляхти». Так, лише упродовж 1831 – 1833 рр. у Київській губернії із шляхетського стану було виведено 28603 особи, Волинській – 11517, Подільській – 32024. Таким чином, в окреслений період шляхетського звання у трьох губерніях було позбавлено 72144 особи [8, с. 78 – 81].

Надалі чисельність декласованої польської шляхти постійно зменшувалася. Ситуація для поляків ще більше погіршилася після призначення київським генерал-губернатором Д. Бібікова. Високопосадовець відзначав: «Коли я приїхав сюди... [зауважив], що усі навколо дворяни: лакей за каретою – дворянин, фурман на козлах – дворянин, фореитор – дворянин, сторож – дворянин...» [31, с. 57]. Зважаючи на цей, у таємній записці Миколі I Д. Бібіков доводив царю, що у трьох губерніях «залишається ще 178 тис. осіб, які зараховують себе до дворян, тоді як ледве три тисячі заслуговують на приналежність до них» [8, с. 174]. Уся подальша робота генерал-губернатора спрямовувалася на підтвердження цих слів. Як наслідок, наприкінці 1830-х рр. у Київській губернії було переведено у податний стан ще 66837 осіб, Волинській – 29630, Подільській – 68816 (загалом 165283 особи) [8, с. 181].

4 січня 1840 р. з ініціативи Київського генерал-губернатора побачив світ указ

імператора про створення Центральної ревізійної комісії, члени якої отримали завдання розглянути справи дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній. Згідно з підрахунками Д. Бовуа, упродовж 1840 – 1845 рр. на Київщині, Поділлі та Волині комісією було декласовано ще майже 20 тис. шляхетських родин, які нараховували 120 тис. осіб [8, с. 180]. Водночас, згідно з указом Микола I від 3 листопада 1842 р. «Про проведення нової перевірки актових книг у західних губерніях», у регіоні розпочали нову звірку документів, які підтверджували шляхетський стан поляків. Микола I рекомендував чиновникам зараховувати осіб, які не підтвердили своє шляхетське походження, а також не володіли нерухомими маєтками до стану селян-одnodворців. Натомість особи, які володіли нерухомим майном, вносилися до спеціальних списків, що подавалися на розгляд сенату. 31 грудня 1843 р. місцеві чиновники, за невеликим винятком, припинили приймати документи, покликані підтвердити шляхетський стан. Згодом припинили перевірку метричних книг.

Навіть після ліквідації Центральної ревізійної комісії боротьбу з дрібною шляхтою не згорнули. Російські чиновники продовжували дивитися на шляхту як на «...клас паразитів, тунядців, який жадібно висмоктував соки народні. Гордячись своїм (часто сумнівним) шляхетським походженням і користуючись по праву дворянства повною свободою від усяких податків і повинностей, такий шляхтич, як правило, зневажав усяку продуктивну працю» [24, с. 11]. У 1845 р. місцева поліція отримала наказ переслідувати осіб, які уникали декласації. Упродовж 1845 – 1853 рр. у губерніях Правобережної України російське самодержавство декласувало ще близько 55 тис. шляхтичів [8, с. 174].

Більшість декласованої шляхти була переведена у стан одnodворців, інші набули статусу «вільних людей». 23 травня 1847 р. Микола I затвердив положення Комітету у справах західних губерній «Про устрій вільних людей, що живуть на землях власницьких у західних губерніях», за яким «вільні люди» зобов'язувалися сплачувати низку податків (грошовий або ж поземельний оброк), а також «... виконувати повинності (надавати винагороду власнику продуктами землі, а також залучалися на особисті роботи на користь власника)». У разі несплати податків власник землі мав право конфісковувати майно, а також перевести його в стан

особистої залежності. Переселятися в інші місця їм дозволялося тільки після закінчення терміну договору. На «вільних людей» поширювалася також рекрутська повинність. Двадцять осіб утворювали окремих округ, який направляв рекрутів до війська. Рекрутські списки складав власник землі. Поселення, де проживало менше 20 осіб, сплачувало рекрутську повинність грошми.

Шляхтичі, які мали статус «вільних людей», потрапляли у залежність від власника, а їх соціальне становище практично не відрізнялося від українських селян. Положення передбачало, що вони, «поселяючись на землях власницьких, вважаються такими, що мають постійне поселення в цих маєтках і перебувають під особливим піклуванням поліції і наглядом Начальника Губернії» [32, с. 17]. Польський письменник Е. Руліковський із сумом відзначав: «Тепер часи уже не ті. Та богатирська рука, яка раніше відважно тупила палаші на шиях гайдамаків, тепер повинна управляти плугом. Тепер ця шляхта зливається з оточуючим її холопством, приймає його звичаї, мову і недоліки, занурюючись в ледарство і п'янство... не відрізняється вона від нього ні одягом, ні розмовами...» [33, с. 61].

М. Бармак справедливо зауважив, що до середини ХІХ ст. «чітко спланованими і послідовними діями російській владі вдалося ліквідувати значний прошарок шляхти на Правобережжі. Причинами такої політики було бажання обмежити шляхетський вплив у регіоні, підпорядкувати шляхту владі та збільшити прибутки державної скарбниці за рахунок сплачуваних податків. Такі дії призвели до того, що частина шляхти не змогла підтвердити свій статус і втратила не тільки політичну та економічну, а часто й особисту свободу» [32, с. 18].

Початок правління Олександра ІІ дещо загальмував наступ російського самодержавства на економічні позиції польської шляхи, але не змінив суті антипольської політики С.-Петербургу.

Наведений вище матеріал свідчить, що після приєднання Правобережної України до Російської імперії «польське питання» стало першочерговою проблемою російського царату. На основі аналізу законодавчої бази визначено кроки російського царизму щодо переведення переважної більшості польської шляхти у податні стани, залучення на територію Правобережжя російського населення та збільшення його землеволодіння за рахунок земель польської знаті. Встановлено, що

результатом такої політики стала практика залишення частиною польської еліти території Правобережжя. Як правило це були представники шляхти, які не відмовилися від ідеї відновлення польської держави. Усе це привело до скорочення чисельності польського населення на Правобережжі. Проте, як свідчить історична практика, дух поляків зламати не вдалося. Значна частина з них підтримала нове повстання проти панування Російської імперії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1993.
2. Реєнт О. Українсько-польські відносини в XIX – на початку XX ст. / О. Реєнт // Перечитуючи написане. – К., 2005. – 255 с.
3. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004. – 168 с.
4. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Калакура. – К., 2007. – 508 с.
5. Поліщук Юрій. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХУІІІ – початок ХХ століття). – К., 2012. – 492 с.
6. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. – Харків: Вид-во НТМТ, 2015. – 360 с.
7. Оліпер С. І. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобережної України 90-х рр. XIX – на початку XX століття. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2016. – 20 с.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 - 1863). – К., 1996. – 415 с.
9. Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719 – 1917 гг.) // Советская этнография. – 1980. - № 6. – С. 18 – 34.
10. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. // История СССР. – 1971. - № 4. – С. 153 – 168.
11. Лисенко С., Чернецький С. Правобережна шляхта. Кінець ХУІІІ – перша половина XIX ст. – Біла Церква, 2002. – 392.
12. Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншевом владении в Западных губерниях. – К., 1883.
13. Теплоухова М. Этнонациональная политика в Российской империи X – начала XX века // Ойкумена. – 2011. - № 2.
14. Казначеева Л. Волинське дворянське зібрання – короткий етап від самоврядування до імперської залежності (1830–1840 рр.) / Л. Казначеева // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К., 2006.
15. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). – Собр. I. – Т. ХХІІІ. – СПб., 1830.
16. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998.
17. Вольный. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888.
18. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русскаго законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876) / И. Никотин . – Т. 1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886.
19. Пероговский В. Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1879.
20. ПСЗРИ. – Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. ХХІІІ.

21. Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 2004.
22. Шандра В. Київське генерал-губернаторство 1832 – 1914 рр. Історія створення та діяльності. Архівний комплекс і його інформаційний потенціал. – К., 1999.
23. Бондарчук Г. В. Формування органів державного управління в Подільській губернії наприкінці XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5).
24. Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. (Отдельный оттиск из журнала «Киевская старина»). – Київ, 1906.
25. Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-е годы XIX в. – Киев, 1978.
26. Борисевич О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793 – 1830 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
27. ПСЗРИ. – Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. XXX.
28. Баженов Л. Польское восстание 1830 – 1831 гг. на Правобережной Украине: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Киев, 1973.
29. ЦДІАК України, ф. 1080, оп. 1, спр. 9.
30. ПСЗРИ. – Собр. 2. – СПб., 1830. – Т. VI.
31. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870.
32. Бармак М. Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793 – 1845) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 1.
33. Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838 – 1853). – К., 1863.

Polishchuk Y. THE «POLISH QUESTION» IN THE POLITICS OF RUSSIAN TSARISM ON THE RIGHT-BANK OF UKRAINE (LATE 18TH - MIDDLE 19TH CENTURY)

Annotation: In the article, taking into account the achievements of Ukrainian and foreign historiography, the results of the research of the policy of Russian tsarism concerning the Polish population of the Right-Bank Ukraine since the annexation of the land to the Russian Empire and the Polish uprising of 1863 - 1864 were presented.

It is established that in the late XVIII century on the territory of the Right-Bank Ukraine lived icon is the number of poles, which the vast majority belonged to the nobility which has been characterized by economic and social equality. However, all of them were Polish patriots. The Poles in the region were the second largest after the Ukrainians. They occupied a dominant position in both economic and political and cultural life. Therefore, immediately after the annexation of the region, "the Polish question" became a priority problem of the Russian tsars. Because the Empire was desperately needed to blow up on the Right Bank of Ukraine, the economic position of the Polish nobility, to eliminate its political clout, cultural opportunities, and to destroy even the memory of the existence of the Polish state.

The author distinguishes five periods of activity of the institutes of state administration of the Russian Empire in the ethno-political space of the Right Bank Ukraine and analyzes three of them that fall into the chronological boundaries of this study. In particular, the steps taken by St. Petersburg to limit the access of the Poles to the authorities of the province, and to reduce the economic potential by reducing their land tenure have been analyzed.

On the basis of the analysis of the legislative framework, the steps of the Russian tsarist regime have been defined for the transfer of the vast majority of the Polish gentry to tax regimes, the attraction of the Russian population to the right bank of the Russian Federation and an increase in its land tenure at the expense of the lands of the Polish nobility.

It was established that the result of such a policy was the practice of leaving a part of the Polish elite of the territory of the Right-bank Ukraine. As a rule, they were representatives of the gentry, who did not abandon the idea of restoration of the Polish state. All this led to a decrease in the number of Polish population in the region. However, as evidenced by further events, the spirit of Poles failed to

break. A large part of them supported a new uprising against the rule of the Russian Empire.

Key words: Poles, Polish gentry, Right-bank Ukraine Russian Empire, Russian tsarism.

Polishchuk Y. «POLSKIE PYTANIE» W POLITYCE ROSYJSKIEGO CARATU NA PRAWYM BRZEGU UKRAINY (KONIEC XVIII WIEKU - POŁOWA XIX WIEKU).

Artykuł analizuje losy ludności polskiej Prawobrzeżnej Ukrainy po aneksji prowincji do Imperium Rosyjskiego. Główne zasady polityki rosyjskiego caratu dotyczące Polaków w regionie pod koniec XIII wieku - w pierwszej połowie XIX wieku ujawniają się w sferach politycznych, społeczno-gospodarczych. Implikacje tej polityki są widoczne zarówno dla ludności polskiej, jak i dla życia całego prawego brzegu.

Słowa kluczowe: Polacy, szlachta polska, prawobrzeżna Ukraina, Cesarstwo rosyjskie, car rosyjski.

УДК 94(477)«1797/1832»

DOI 10.33287/101812

Шевчук А.В.,

к.і.н., доцент кафедри всевітньої історії Житомирського державного університету ім. Івана Франка

shevchuk.istor@gmail.com

КАДРОВИЙ СКЛАД ПІДКОМОРСЬКИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1797–1832)

У статті проаналізовано кадровий склад відновлених Павлом I підкоморських судів Правобережної України. Встановлено, що за часів Речі Посполитої шляхта обирала лише підкоморія, який займав посаду довічно та самостійно призначав склад суду. За російської дійсності спочатку підкоморій, коморник та возний обиралися довічно на дворянських виборах, але з приходом до влади Олександра I їх почали обирати на трирічний термін. Одним із важелів впливу на склад суду було затвердження його губернатором. Перебування на виборних посадах у судових органах було ознакою лояльності до російської влади. Великі обсяги роботи у поєднанні з контролем з боку російської влади призвели до того, що частина обраних посадовців халатно ставилися до виконання службових обов'язків. Після Польського повстання 1830–1831 рр. було ліквідовано підкоморські суди, а їх функції передано до повітових.

Ключові слова: Російська імперія, підкоморський суд, підкоморій, коморник, возний, дворянські вибори, лояльність еліт, службова недбалість.

Постановка наукової проблеми та її значення. Приєднання Правобережної України до Російської імперії наприкінці XVIII ст. започаткувало новий етап у розвитку системи державного управління та судочинства краю. Наявність розвинутої європейської правової системи не зупинила Катерину II у запровадженні в регіоні станових судів з виборністю суддів та створенні великої кількості апеляційних установ згідно положень реформи 1775 р. Прихід до влади Павла I, який намагався поєднати централізацію влади зі здобуттям лояльності регіональних еліт, відкривав нову сторінку в історії Правобережжя.